

PASEOS LITERARIOS POLA PROVINCIA DA CORUÑA 2021

**MARIA SOLAR
OS NENOS DA VARIOLA**

asociación de
**escritoras
escritores**
en lingua galega
www.aelg.gal

**Deputación
DA CORUÑA**

OS NENOS DA VARÍOLA: FICCIONAR A HISTORIA

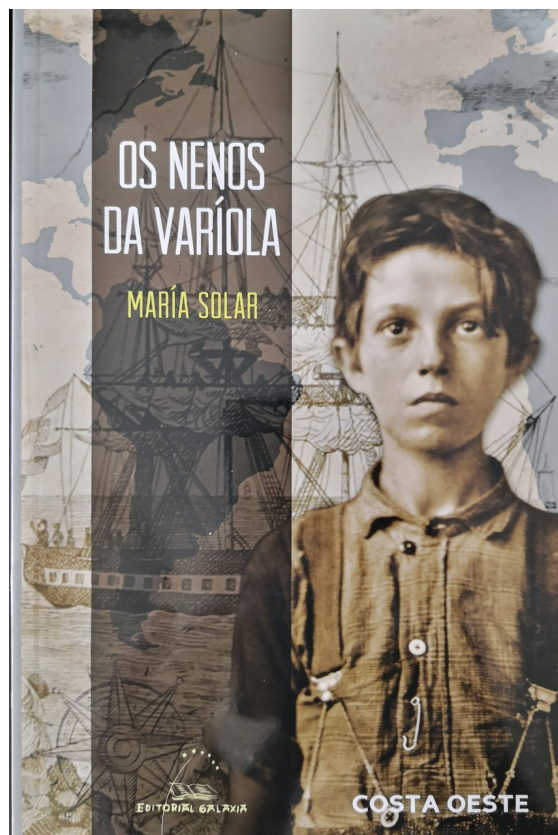
MARÍA SOLAR

O 30 de novembro de 1803 a “Real Expedición Filantrópica da Vacina” partía do porto da Coruña iniciando unha das maiores xestas da Medicina na historia da humanidade. Vinte e dous nenos procedentes dos orfanatos de A Coruña, Santiago e Madrid portarían no seu corpo a vacina da varíola, creando unha cadea de vacinación “brazo a brazo” que permitiu transportar o soro vacunífero ata os territorios de Ultramar onde a varíola azoutaba con dureza esquilmando á poboación. Á cabeza da expedición situábase o Doutor Francisco Xavier Balmis, un dos médicos do Rei Carlos IV, cun grupo humano singular que colaboraron na aventura hasta a extenuación, e no caso do novísimo Doutor Josep Salvany, ata a morte. No barco unha única muller, a reitora da casa de expósitos da Coruña, Isabel Zendal, quen é hoxe considerada pola OMS a primeira muller enfermeira en misión internacional.

Esa é a rotunda e sorprendente proeza da que bebe historicamente a novela *Os nenos da varíola*. A literatura e a ficción histórica permítenos ir máis alá, vivir con eles os momentos previos a esa partida, as ilusións, os atrancos, os medos e a vida cotiá. Para poder escribir o libro houben de abordar un amplo traballo de documentación histórica e científica. Debía coñecer a realidade da expedición, as características dos personaxes, os pormenores do acontecido, e ao tempo contextualizar o ano no que transcurre, a cidade da Coruña, a realidade dos expósitos, a medicina, e tantos outros matices históricos e sociais de 1803.

Desde ese coñecemento naceu a ficción para contar, reconstruír e crear, pero nunca para faltar á realidade. Creei personaxes de ficción, claramente identificables no libro, e que se resumen en todos aqueles que non subiron ao barco, agás o doutor Posse Roybanes. Os demais son personaxes reais, cos que tratei de ser sumamente respectuosa en todo o que se coñecía deles.

Había mil maneiras de contar esta historia, como hai sempre mil enfoques ou mil intrahistorias dentro dun feito histórico. Eu elixín, moi conscientemente, contar os momentos previos á partida da corveta María Pita desde o peirao da Coruña o 30 de novembro de 1803. Decidín tamén centrarme na vida dos nenos no hospicio e da súa reitora e desde aí contar como se preparou esta magnífica e insólita expedición. Por iso, A Coruña é escenario necesario para esta narración.

Trala escrita do libro e a súa publicación en febreiro de 2017 fóronse sucedendo unha serie de acontecementos que levaron a reivindicar a memoria destes nenos esquecidos e da muller que os acompañaba no barco, Isabel Zendal. Pero en 2020 un suceso global, digno da mellor ciencia ficción, a pandemia da COVID-19, volveu situar no punto de mira dos lectores e dos medios de comunicación aos protagonistas desta historia. A operación Balmis do Ministerio de Defensa, o novo hospital Isabel Zendal de Madrid, e a propia carreira contra o reloxo mundial na busca da vacina, situou a historia e o libro no epicentro da actualidade. Non é posible que un lector antes e despois da pandemia faga a mesma lectura deste libro.

Durante a escrita unha das grandes teimas era situar o lector no terror a unha enfermidade. Non unha calquera, a varíola foi a doenza contaxiosa que máis mortos deixou na historia da humanidade. O medo que ocasionaba ben o coñecemos nos primeiros tempos da pandemia da COVID-19. Quen non lembra a incertidume insoportable do confinamento global, as noticias dos milleiros de mortos incinerados ás veces a quilómetros da súa casa, o medos ás descoñecidas vías de contaxio, a sermos os próximos, a necesidade de protexer os nosos seres queridos. Situacións, dores e medos semellantes camiñando adiante ou atrás no tempo.

A vacina apareceu como única solución, e con ela o medo a poñela e os antivacinas. Nada que non acontecera tamén douscentos anos antes, cando se inventou esta primeira vacina. De aí a necesidade de saber, de lembrar, de ter memoria e coñecemento.

Hoxe *Os nenos da varíola* sen dúbida é un libro distinto ao que eu escribín. A verdade, a emoción, o medo, a heroicidade todo se le con ollos novos.

Desa evidente necesidade de saber e lembrar naceu tamén este roteiro que ancora o libro e a súa ficción á cidade da Coruña en 1803. Un tempo e un espazo tan real como os seus protagonistas. Percorrer a cidade e percorrer a historia.

Quero salientar, facendo xustiza, que máis alá da ficción e do texto da miña autoría *Os nenos da varíola*, os grandes investigadores sobre os personaxes reais e a súa pegada na cidade – cos que contei sempre que o precisei– son os xornalistas Toño López e Joaquín Pedrido. O seu traballo de investigación permite ubicar moitos lugares da historia e tamén este roteiro, e desentrañar misterios ocultos durante anos como o nome e idade dos nenos, ou o auténtico nome de Isabel Zendal e a existencia do seu fillo natural, Benito Vélez, durante anos considerado erroneamente un fillo de adopción.

E desde estas breves palabras imos abordar o roteiro que nos leva pola Coruña de *Os nenos da varíola* ollando desde a actualidade cara douscentos anos atrás.

1. INICIO DO ROTEIRO: O HOSPITAL DA CARIDADE E O SEU HOSPICIO.

IES Ramón Menéndez Pidal - Zalaeta da Coruña. Rúa Hospital.

O roteiro parte da rúa Hospital, diante da zona que hoxe ocupa en parte o IES Ramón Menéndez Pidal–Zalaeta. Na actualidade, non se conserva ningunha construción do que foi o Hospital da Caridade no que se ubicaba a Casa de Expósitos da que era reitora Isabel Zendal e na que vivían os principais protagonistas de *Os nenos da varíola*.

Situados fronte ao instituto podemos imaxinar, máis ou menos nesa finca, a construción na que vivían Clemente de la Caridad, Ezequiel, Tomás e Inés, os nosos protagonistas baixo os coidados da reitora Isabel que tiña tamén un neno de sete anos fillo de solteira: Benito.

Era habitual na época que os hospitais posuían unha casa de expósitos, á porta da que se deixaban abandonados os pequenos, ás veces nun torno, ou ben, a onde chegaban ao seren abandonados diante de igrexas, camiños ou casas ricas da contorna. A fame, a enfermidade e a

falta de métodos de anticoncepción facía que dúcias de nenos foran abandonados desbordando os hospicios de toda España. Por ese motivo fora creado recentemente a casa da Coruña que dependía do hospicio do Gran Hospital Real de Santiago ao que os pequenos debían ser remitidos, pero desde o comezo, a xestión que se fixo na Coruña foi coa intención de que os cativos non foran derivados a Compostela.

Listaxe dos nenos da Expedición Balmis e as súas idades:

OS NENOS DE MADRID

Vicente Ferrer (7 anos)

Andrés Naya (8 anos)

Domingo Naya (6 anos)

Antonio Veredia (7 anos)

OS NENOS DA CORUÑA

Martín (5 anos)

Manuel María (6 anos)

Cándido de la Caridad (6 anos)

Francisco Antonio (8 anos)

Clemente de la Caridad (9 anos)

José Jorge Nicolás de los Dolores (5 anos)

Vicente María Sale y Vellido (3 anos)

Pascual Aniceto (3 anos)

Ignacio José (3 anos)

José (3 anos)

Tomás Melitón (3 anos)

José Manuel María (3 anos)

Benito Vélez (7 anos)

OS NENOS DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Juan Antonio (5 anos)

Jacinto (6 anos)

Gerónimo María (7 anos)

Francisco Florencio (5 anos)

Juan Francisco (9 anos)

En toda España unha lei do Rei Carlos IV ordenaba o funcionamento dos centros e comprometíase a darlle aos expósitos alimentación e traballo. A realidade era ben diferente, os nenos estaban amoreados, padecían enfermidades contaxiosas e tiñan unha moi difícil inserción no mundo laboral cando aos 14 anos, como máximo, abandonaran o hospicio. Entre o setenta e o oitenta por cento dos cativos abandonados non chegaba a cumprir os dez anos de idade. A maior mortalidade era nos primeiros anos. Recén chegados eran distribuídos a amas de cría que os levaban para amamantar nas súas casas de maneira remunerada. Nas follas do arquivo apréciase o

común que era que os pequenos morreran e foran devoltos. Aquelas mulleres, moitas veces na mesma viaxe levaran un orfo difunto e cambiábano por outro vivo para aproveitar o leite. Polos cartos que cobraban, estas mulleres, prestábanse tamén a todo tipo de picarescas.

Nesta primeira parada os participantes do roteiro lembraron tamén a os pormenores da vida doméstica dos pequenos no hospicio que tamén saían e se escapaban polas rúas da Coruña. Algúns deles, os maiores e que tiñan máis sorte, eran aprendices de obradoiros e podían aprender un oficio de futuro. Así comeza o libro, con dous deles escapando e roubando unha mazá nos postos do mercado. Descuberto o furto, iniciase unha fuxida desesperada na que atopan, sen querer, coa peste da varíola.

Lectura recomendada:

Ata o nariz chegoulle un cheiro a pechado mesturado con algo indefinido, acedo, suor talvez. Había unha mesa cun candil apagado e coa escasa luz que entraba pola pequena fiestra a través dunha cortina, tan sucia como escura, puido distinguir tamén un catre. Achegouse. Pareceulle ver alguén durmindo. O corazón petáballe no peito, non estaba só. Sabía que non debía estar alí, pero a curiosidade podía máis ca a razón. Había algo estraño que o empurraba a seguir avanzando. Aquilo non era unha vivenda completa, non había cociña, era un cortello de animais amañado para vivir, coma se fose un cuarto máis da pequena casa anexa. O sol abriu entre as nubes e a ventá iluminou de golpe a estancia. A silueta dun home que respiraba profundo e laioso xurdiu no catre. Unha pequena tea cubríalle parte do corpo espido. Estaba completamente cheo de chagas, centos de bostelas e bochas purulentas que lle inzaban a pel, a cara, os beizos, ata nos ollos pechos tiña avultadas feridas, semellaba un monstro deforme. Ezequiel afogou un berro na gorxa ante aquela visión aterradora, deu un paso cara a atrás, non podía deixar de fitalo. Semellaba un home novo, case un rapaz, non debía ter máis de vinte anos. Era a varíola. A peste da varíola. O terror apoderouse del. Pegou o corpo á parede fría fitando para aquel home, e saíu

levado polo demo, tirando un tallo pequeno sobre o que había unha cunca de auga que atopou no seu camiño entolecido cara á porta.

2. IGREXA DE SAN NICOLÁS.

San Nicolás de Bari é o patrón dos nenos abandonados. Na fachada principal da Igrexa de San Nicolás pode observarse a escultura do santo cuns nenos aos pés metidos nun caldeiro. Alí tamén, en San Nicolás, está a Congregación das Dores que no seu día escolleron a Isabel Zendal como reitora da casa de expósitos, despois da xestión negligente doutra reitora que pouco durara no posto. O párroco de San Nicolás administraba o bautismo aos pequenos que chegaban ao hospicio. Era costume bautizalos o antes posible. O libro de expósitos recolle en detalladas fichas o lugar, día e hora do abandono, o relixioso que impartía o bautismo e quen era a ama de cría que o levaba así como datos sobre ela, o esposo e o enderezo no que vivirían. Estas fichas rexistraban cun número todos os expósitos. Algunhas son especialmente detalladas. Nelas consta tamén, se hai algún sinal de pedida. Eses sinais era marcas, cintas, escritos que dan noticia de que o neno se entrega á institución temporalmente, pero coa intención de recuperalos. Os pais e nais, a miúdo analfabetos, ataban un lazo aos puños dos bebés para identificalos á hora de volver por eles. As fichas recollían fielmente eses detalles cando os había.

O adro da igrexa de San Nicolás tamén foi, durante uns anos, o cemiterio dos nenos que falecían na casa de expósitos.

Lectura recomendada:

Algúns cativos traían sinais de pedida. Marcas, lazos, ás veces ata algo de roupa ou cartas breves co seu nome, sinalando que fora abandonado contra a vontade de seus pais, levados só pola fame e a miseria, pero que sería recollido de novo cando todo mellorase. Por iso deixaban o sinal, para poder recuperalos, coa intención de pedilos facendo referencia ao lazo, á carta, ás roupas que quedaban. Desa maneira deixara Candela o seu fillo, cun lazo marrón atado nunha man e unha breve carta mal escrita, case ilexible, porque non houbera escola nin para ela nin para o seu home. Unha carta que dicía: “Por este lazo marrón será pedido cando haxa nova colleita”. Pero o pedrazo estragara a seguinte colleita, e outra máis tamén fora cativa. Deste xeito, foron pasado

os anos, sen que se desen as condicións económicas para ter unha boca máis na casa. Coma case todos os demais expósitos, nunca chegou ninguén para pedilo polo seu sinal.

3. VIVENDA DO DOUTOR ANTONIO POSSE Y ROIBANES.

A Franxa, Nº 14.

Posse y Roybanes nunca figurou como debiera na historia da Real Expedición Filantrópica da Vacina, pero foi un home importante na súa aportación aos previos na Coruña e sorprendentemente avanzado e moderno. Foi un dos médicos vacinadores que defenderon con insistencia a necesidade de vacinar con método e masivamente á poboación. Home de ciencia, ben informado, estaba en contacto con coñecidos vacinadores como Pilliguen quen lle proporcionou o soro para inocularllo ao seu propio neto. Na estadía da Real Expedición na Coruña foi unha figura clave para o seu éxito.

Natural de Betanzos, era o médico titular da cidade.

Participou en campañas de vacinación para frear andazos na contorna e conseguiu, finalmente, o seu soño de rexentar a primeira Sala de Vacinación de Galicia na Coruña en 1805.

Cómpre neste lugar e diante da casa do médico abordar uns pequenos apuntes biolóxicos e de actualidade.

Uns breves apuntamentos sobre a vacina da varíola:

Cando escribín este libro, un dos meus empeños irrenunciabes era situar o lector no terror extremo que se pode sentir diante dunha epidemia. Non esquezamos que a varíola foi a enfermidade infecciosa que máis persoas matou na historia da humanidade. Chegaba por sorpresa facendo presas de calquera idade, xénero, estado de saúde e condición social, matando uns e deixando graves secuelas noutros, mentres tamén había quen a superaba con ben. O medo era tal que as casas afectadas marcábanse como apestadas. A súa letalidade situábase en Europa arredor do 30%, podendo chegar ao 90% en casos descritos de zonas americanas virxes para esta doenza.

É ben sabido que o descubridor da vacina foi o doutor inglés Edward Jenner, un médico rural que observou que as mulleres que muxían as vacas padecían a enfermidade animal (*Cow pox*) e que dalgún xeito as protexía contra a varíola humana (*variola major* e *variola minor*), que non padecían, ou moi levemente. Esa protección inmune cruzada entre as dúas enfermidades demostrouna poñéndolle o soro da enfermidade animal ao fillo do xardineiro e inoculándoo despois co soro da enfermidade humana, que non contraía. Era o ano 1796. Hai que deixar claro que aínda que Jenner o demostrou co citado experimento, había xa importante documentación que data xa de 1768, sobre esa posible inmunidade cruzada entrambas as dúas enfermidades. Contaban con casos concretos descritos e analizados, é dicir, que non foi unha operación tan temeraria como puidese parecer.

É de admirar, nun mundo non globalizado, o rápido que se correu a voz da vacina. Á que lle saíron defensores e feros detractores, entre eles a Igrexa. Pensemos que a Real Expedición Filantrópica da Vacina saía do porto da Coruña en 1803, moi poucos anos despois deste descubrimento, instaurándoa como un método efectivo de Medicina Preventiva, aínda sen saber que eran os virus.

Se a vacina foi un invento británico, a vacinación é, sen dúbida, un invento español.

Uns breves apuntes sobre as vacinas da COVID 19:

Uns anos despois da escrita deste libro o mundo veuse tragado de súpeto por unha distopía inimaxinable, digna do mellor texto de ciencia ficción: un virus descoñecido ata o momento, e de procedencia animal, provocaba unha pandemia que situou ao planeta nunha situación nunca

coñecida. Confinamentos globais, terror, máscaras e distancia social, peche de toda actividade social e económica menos as esenciais... A COVID-19 espertaba o terror no planeta. Un virus de ARN, da familia dos coronavirus, respiratorio pero con múltiples efectos máis no organismo humano, que pode infectar calquera persoa pero cunha letalidade en torno ao 1% sobre todo en avanzada idade ou persoas con complicacións de saúde previas.

De contado, o mundo clamou pola vacina, por unha vacinación masiva, como a única maneira de protexernos fronte a pandemia. Tamén ao tempo xurdiron os antivacinas e os negacionistas. Nada que non sucedera 200 anos anos nos tempos nos que Balmis cruzaba o océano cos nosos 22 nenos.

A ciencia conseguiu vacinas efectivas en só un ano. Vacinas que principalmente se poden agrupar en tres grupos: as de subunidades proteicas (en menor grao), as de vector viral (como Astra Zéneca ou Janssen, e as novísimas vacinas de ARN Mensaxeiro (como Pfizer). Nada que ver coa primitiva vacina da varíola, que basicamente era meter un virus da mesma enfermidade animal nos humanos.

Pero debemos saber que se a vacina da COVID-19 funciona en calquera das súas modalidades, ou se un día conseguimos erradicar a poliomielite que só queda en dous países do mundo, sempre será grazas á Real Expedición Filantrópica da Vacina, porque eles fixeron a primeira campaña de vacinación científica, vacinando directamente a unhas 250.000 persoas e instauraron a vacinación como método de prevención.

Lectura recomendada:

O doutor Antonio Posse Roybanes non era coma os demais.

Tiña uns cincuenta anos, ou preto deles, e era un home de ben, e de ciencia. Avanzado á súa época, estaba moi lonxe de moitos daqueles médicos que practicaban unha medicina mística, de a cabalo entre a ciencia e a relixión, pouco aberta aos novos avances, e onde o que non tiña explicación empírica tentábase dilucidar pola intervención divina. Aqueles doutores, como moita outra xente, miraban mal os expósitos. Considerábanos o lixo da sociedade, fillos da miseria, da depravación e de tantas outras cousas achacables en realidade aos pais e non a eles. Pero crían que os expósitos viñan co pecado de seus pais impreso na alma. Por iso a primeira medida naquel hospicio, e en todos, era darlles

*o bautismo, para tentar afastar o mal deles, aquel mal intrínseco
difícil de lavar. Tamén as súas enfermidades lles eran
naturais aos médicos. Os nenos do orfanato padecían frecuentemente
de tiña, piollos, parasitos, todo tipo de quenturas,
enfermidades epidémicas e crónicas, baixo peso, taras e ata
deformidades por malos embarazos. Nalgunhas ocasións pade -
cían sífilis e outras doenzas herdadas das nais borrachas, prostitutas,
promiscuas e infieis. Para moitas persoas de ben, aqueles
nenos non merecían nin a atención médica. Bastante era mantelos,
e tentar sacalos das rúas.*

4. VIVENDA DO CAPITÁN PEDRO DEL BARCO.

Rúa Real n.º 22.

Pedro del Barco y España foi o capitán ao mando da corveta María Pita na que embarcaron os membros da expedición. Era capitán dos Correos Marítimos. Sábese que foi un plebeo que ascendeu desde mariñeiro en correos marítimos, despois a piloto, e a capitán primeiro adquirindo o foro militar. Ten un comportamento heroico na guerra contra Gran Bretaña de 1779 estando ao mando dunha fragata. Finalmente, aos 56 anos, obtén o retiro por enfermidade á Comandancia Militar de Mariña da Coruña como tenente de fragata, adscrito a labores administrativos. Pero foi elixido en 1803, pola súa experienica neses mares, como capitán da corveta Maria Pita para facer chegar a expedición científica ás Américas. Ao seu regreso en 1805 foi recompensado polo Rei

Carlos IV e retirado de servizo.

Tivo sete fillos. Na casa coruñesa vivía coa muller, María Manuela, os fillos e dous escravos. Neste tempo eran habituais os escravos na cidade da Coruña, dado o tráfico coas Américas.

Cando Balmis chegou á Coruña, o xuíz do porto tiña que pechar o contrato pero non había barco e, facendo gala do seu habitual xenio, tomou o asunto pola súa man. Era setembro e querían irse nunhas semanas. Había tres opcións: a fragata Ship, que era demasiado grande para as súas necesidades, máis pesada, gañaba en comodidade e espazo para o nenos pero perdíao en rapidez, e para Balmis a comodidade non era imprescindible e a rapidez si, así que a rexeitou. A corveta María Pita non chegaba a 200 toneladas de peso e era propiedade dos armadores Tavera e Sobriños. E a corveta San José, bastante mellor que a María Pita e máis barata, pero necesitaba reparación e non tiñan tempo. Así foi como o 30 de novembro de 1803, Balmis, o seu equipo, o capitán Pedro do Barco, e a súa tripulación, a reitora Isabel Zendal e os 22 nenos embarcáronse ás Américas na corveta María Pita, nin moi comfortable, nin moi barata, pero rápida. E cumpriu perfectamente a súa función.

Lectura recomendada:

O atraso acumulado era xa importante, e sería maior, tendo en conta que había que equipar o navío con todo o necesario para unha longa travesía, e, por suposto, dotala de mariñeiría. O primeiro que precisaban era un capitán. Curiosamente, a Balmis custoulle moito menos atopar un bo capitán de corveta que a propia corveta. Era Pedro del Barco y España, natural de Somorrostro, en Biscaia. O doutor enviou unha carta ao rei explicando a súa elección asentada na probada valía do capitán con ampla experiencia ao mando dos correos marítimos da ruta das Indias, un home de boa conduta, intelixencia, desempeño e subordinación. É dicir, era a persoa perfecta. O capitán sería quen elixiría a mariñeiría, e con eles embarcarían os vinte e dous nenos e o equipo médico, encabezados por Balmis e Salvany, director e subdirector da real expedición; dous axudantes: Manuel Julián Grajales e Antonio Gutiérrez Robredo; dous practicantes: Francisco Pastor y Balmis, sobriño seu; Rafael Lozano Pérez; e tres enfermeiros: Basilio Bolaños, Antonio Pastor e Pedro Ortega. Ese era o plan. Pero aínda faltaba

ata poder partir. De momento o que cumpría era preparalo todo meticulosamente, porque, unha vez que saísen xa deberían apañarse co que levasen.

5. EDIFICIO DOS PRÁCTICOS DO PORTO.

Zona Palexco.

Unha das particularidades deste libro é o éxito de lectura que tivo en galego, castelán e catalán, espallando a través da literatura a historia tan esquecida da relación entre a Real Expedición Filantrópica da Vacina e Galicia. É realmente abraiante como o silencio sepultou durante 200 anos esta historia, rescatada nas últimas décadas por algúns libros. Ese esquecemento en España choca de fronte coa placa que veremos neste punto do roteiro. No edificio dos prácticos, nunha praca de bronce, pódese ler: *«El año 1803, salió de este puerto el Dr. Francisco Javier Balmis al frente de la humanitaria expedición que llevó a México la vacuna contra la viruela»*. Asinan: *«los médicos mexicanos de la generación 1919-1924»*.

Esta placa indica como é descoñecida esta historia entre nós, pero si posuía relevancia en México, onde gozaron da condición de heroes e o premio nacional de enfermería está dedicado á Isabel Zendal.

Outra cuestión non menor, a lembrar neste lugar do roteiro, fronte ao mar, é a importancia do porto da Coruña en 1803. O primeiro porto elixido para partir fora Cádiz, pero despois cambiouse polo da Coruña, que daquela era un lugar de importante tráfico coas Américas.

Lectura recomendada:

O primeiro porto elixido para iniciar a travesía da Real Expedición fora o de Cádiz, de moita trasfega coas Américas, pero máis tarde cambiouse polo da Coruña. Desde alí saían regularmente buques-correo con destino á Habana, Buenos Aires e Montevideo, había transporte fluído de pasaxeiros e mercadorías, convertérase nun dos máis importantes portos de España ata o punto de que se estableceu nel o Real Consulado Marítimo e Terrestre,

que reforzou o seu peso e tamén as súas instalacións.

O principal atranco era o barco. Precisamente o xuíz do porto era o encargado de buscar un navío axeitado. En agosto enviara a Madrid unha carta con dúas propostas: a fragata Silph e a corveta María Pita. No mesmo informe xa daba a súa opinión de que a fragata era demasiado grande para a función que tiña que desenvolver. Pero cando Balmis chegou á Coruña a finais de setembro, atopouse con que nada se avanzara. Seguían sen un navío, pese a que o plan era levantar áncoras en poucas semanas.

6. ESTATUA DO BICENTENARIO

Paseo do Parrote.

En 2003, con motivo do Bicentenario da expedición, a cidade da Coruña encargoulle ao escultor Acisclo Manzano unha estatua que hoxe loce no Parrote cerca do mar e na que se ve a Isabel acubillando aos nenos e protexéndoos das ondas do mar.

En realidade, os 22 cativos da corveta María Pita non foron os únicos nenos da expedición, aínda que si foron os que atravesaron o océano, chegando en febreiro de 1804 a Porto Rico. Os médicos do Rei seguiron collendo novos nenos segundo os precisaron para continuar a cadea “brazo a brazo”, como os seguintes 26 que saíron desde México acompañados tamén por Isabel Zendal nunha viaxe ata Filipinas de ida e volta. En América, a expedición dividiuse en dúas. A de Salvany seguiu a pé cara ao Sur, baixando aos territorios de Arxentina. A de Balmis seguiu por barco ao Norte, pasando por Filipinas e Macau e dando a volta ao mundo ata regresar á península.

En toda a odisea empregaron adultos, soldados e ata escravos para non perder o soro vacinal. Balmis regresou a España en 1806 e Salvany faleceu durante a expedición, en 1810. Os últimos do seu grupo retornarían en 1814.

7. RÚA ISABEL ZENDAL

Isabel Zendal Gómez chegou a ter ata 35 nomes distintos ao longo da historia. De feito, os xornalistas coruñeses Toño López e Joaquín Pedrido foron fundamentais pata atopar os papeis que

demonstraron o seu auténtico nome, o do seu fillo e o lugar de nacemento. Nunca regresou de México, onde se lle perde a pista tras instalarse en Puebla de Los Ángeles co seu fillo. A Organización Mundial da Saúde considéraa a primeira enfermeira en misión internacional.

Naceu en 1773 en Agrela, Santa Marina de Paradela, Ordes, nunha familia moi humilde. Foi a segunda de nove irmáns, e súa nai morreu de varíola. Catro días despois de finar seu pai foi designada reitora da casa de expósitos da Coruña.

A rúa que visitamos sufriu recentemente un cambio de nome. Fora dedicada á reitora pero co errado nome de Rúa Isabel López Gandalia, un dos moitos que se lle adxudicaron co pasar dos anos. Na actualidade loce co auténtico nome da enfermeira de quen o propio Balmis dixo dela que fora unha auténtica e tenra nai para os nenos e que coas inclemencias da viaxe e o excesivo traballo e rigor *«perdió enteramente su salud»*.

Lectura recomendada:

Ser reitora requiría certa formación, saber ler e escribir, poder atender as contas, certo don de xentes, educación, formación para

o trato coas relixiosas e o padroádego, habilidade nos negocios para as compras, saber catro cousas de atención sanitaria, e rectitude e firmeza cos cativos. Esa fora a parte máis difícil de vencer para ter o emprego, porque varias voces se alzarán para facer notar que tiña un fillo de solteira, por tanto caera no pecado, e entregárase a un home sen estar casada. Faltáralle ao honor e ás leis da Igrexa, ás dúas cousas. Pero alguén conseguiu darlle a volta ao conto e converter aquela eiva nun acto de caridade cunha muller marcada con aquela culpa, e que tiña que manter un fillo. Ademais, necesitaba tanto o posto, agora que quedara orfa de pai e nai, que iso tamén aseguraba que non daría problemas e traballaría sen descanso. Así foi como lle deron o traballo de reitora do orfanato da Coruña.

SATÉLITES DO ROTEIRO:

Este roteiro está feito para poder ser percorrido de corrido e a pé. Pero no caso de desprazarse en coche quedan un par de recomendacións ben bonitas e interesantes.

1. CASA DO HOME.

Aquí, nunha balconada da Casa do Home, Domus, dos Museos Científicos Coruñeses, atoparemos outra homenaxe á expedición e aos nenos. Veremos instaladas 22 placas cos nomes e idades dos orfos, de entre tres e nove anos, que participaron nela.

2. GRANDE HOSPITAL REAL DE SANTIAGO E CASA DE EXPÓSITOS.

Praza do Obradoiro, Santiago de Compostela.

Esta é unha visita que realmente paga a pena e recomendo encarecidamente. Se ben na Coruña non quedan restos do Hospital da Caridade nin do hospicio aloxado nel, en Santiago temos o lugar perfecto para introducirmos no tempo e na historia. Na mesmísima Praza do Obradoiro érguese hoxe o Hostal dos Reis Católicos. No seu día Grande Hospital Real que os Reis Católicos

mandaron construír para atender os peregrinos, moitos deles chegados enfermos a Compostela, tras unha viaxe real na que quedaron abraizados da cantidade de persoas enfermas deitadas dentro da catedral ou nas calellas das inmediacións.

Ese Hostal luxoso de hoxe mantén e coida con mimo as súas orixes hospitalarias e dispón dunha ampla sinalética interior na que se ubican as diferentes estancias, usos e épocas.

Se nos situamos na Praza do Obradoiro observaremos que o actual Edificio do Hostal dispón unicamente de dúas portas que dan á praza: a porta principal, e unha segunda porta, algo menor, na que no seu día se ubicaba o hospicio. Esa era a entrada na que estaba o torno no que os nenos se deixaban abandonados. Pódese acceder, con só pedilo na recepción, ao seu interior. A *Ynclusa* é hoxe un gran salón de lectura no que atoparemos información sobre os seus tempos de acollemento de nenos orfos.

En febreiro de 2017, coa publicación de *Os nenos da varíola*, Paradores e a Editorial Galaxia tiveron a ben colocar unha praca nesa sala da inclusa na que en tres idiomas (galego, castelán e inglés) se lembra aos 5 cativos que dese cuarto saíron para formar parte da Real Expedición Filantrópica da Vacina, despois de que Balmis non conseguise reunir suficientes nenos cos da Coruña e os que traía de Madrid. Todos eses orfos teñen unhas liñas ao final da súa inscrición no libro de expósitos que reza así: «*Este niño fue escogido, en virtud de orden de Su Majestad, para*

transportar la vacuna de la viruela a las Américas siendo remitido a este fin desde esta Real Casa a La Coruña en 8 de Noviembre de 1803.»

Lectura recomendada:

Todos avanzaron pola pasarela en fila de dous, cada maior co seu pequeno. Colocáronse na varanda do barco para despedirse da vila ao levantar áncoras. Posse e os sanitarios xa estaban abordo e Isabel acompañou os últimos cativos, os inoculados, cos que baixou ao camarote. Despois de acomodalos alí, un enfermeiro foina substituír para que puidese subir á cuberta, con todos.

Os mariñeiros comezaron os labores de desatraque. Levantaron a áncora, largaron amarras e despregaron velas. Os cativos estaban fascinados.

—Movémonos! —berrou un.

Desde o peirao, Posse Roybanes axitaba un pano branco, coma toda a vila, as monxas choraban e a xente animaba con berros os pequenos valentes.

Isabel miraba para Balmis, gozando do vento na cara e co peito enchido, absolutamente feliz e emocionado, non máis que Salvany, e que os outros membros da expedición. Todos eles eran homes singulares. A distancia entre o barco e o peirao ía medrando e as figuras que os despedían cada vez eran máis pequenas. Isabel observou a beleza da Coruña ao lonxe por última vez na súa vida. Aqueles vinte e dous pequenos eran xa o material máis delicado transportado nunca ás Américas, e estaban ao seu cargo.

Ese mesmo día comezaron a escribir a Historia.